

ЕМБЛЕМАТИЧНІ ФОРМИ БОГОРОДИЧНИХ СЕНСІВ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО

О. М. Солецький

*Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника;
76000, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57;
e-mail: soletskij12@ukr.net*

Мета. Статтю присвячено дослідженню емблематичних форм репрезентування богородичних сенсів у літературі українського бароко. Автор зосереджується на визначенні та описі емблематичних композицій, їхніх структур, семіотичних знаків. Метою статті є виявлення функціональності та конструктивності іконічно-конвенційних схем у формуванні сакральних значень Богородиці. **Дослідницька методика.** У дослідженні використано систему з генетичного, герменевтичного, структурального та семіотичного методів. Автор опирається на наукову методичку семіотики та герменевтики, використовує когнітивну теорію літератури (когнітивну поетику). Це зумовлено специфікою дослідження, його об'єктом та предметом. **Результати.** У статті оглянуто емблематичні сенсові моделі, що відіграли вагомую роль у організації міфологічного досвіду та які з шістнадцятого століття «легалізуються» літературою, модифікуються в популярну форму, яка означає конкретний тип художнього іконічно-конвенційного моделювання з визначеною структурою, її окремими модифікаціями, реєстром тем, символів, образів, що, загалом, має прикмети конкретного жанру та, водночас, позначає особливий спосіб метафізичного висловлювання. Функціональність емблематичного моделювання виявляється й конструюванні богородичних сенсів. **Наукова новизна.** У статті узагальнюються спостереження багатьох дослідників про явища емблематичного моделювання Богородичних сенсів, конкретизуються їхні форми, окремі художні відображення. **Практичне значення.** Стаття може бути використана для подальшого вивчення явищ емблематичних моделювань сенсів, іконічно-конвенційної синкретичності репрезентування Богородичної теми. **Наукові результати дослідження** можуть бути основою для написання курсових та дипломних робіт.

Ключові слова: емблема, іконічний, конвенційний, Богородиця, бароко, сенсомоделювання.

Емблематичні сенсові моделі, що відіграли вагомую роль у організації міфологічного досвіду, з шістнадцятого століття «легалізуються» лі-

тературою, модифікуються в популярну форму, яка означає конкретний тип художнього іконічно-конвенційного моделювання з визначеною структурою, її окремими модифікаціями, реєстром тем, символів, образів, що загалом має прикмети конкретного жанру та водночас позначає особливий спосіб метафізичного висловлювання.

Дмитро Чижевський на основі спостережень за функціонуванням емблематики в загальноєвропейському контексті доречно наголошував, що у XVI-XVIII століттях вона належить до «масової літератури» [10, с. 331], себто є загальнозною та широковідомою мистецькою формою розкриття популярних сенсів. Прикмета «масовості» обґрунтовує універсальну доступність семіотичної моделі, що легко піддається інтерпретації, приносячи пізнавальну насолоду у зрозумілих для загалу координатах іконічно-конвенційної однотипності, або ж вишуканої загадковості. У різних середовищах вона демонструвала свою герменевтичну ефективність.

У трактуваннях емблеми здавна виокремлюють гносеологічний та культурологічний аспекти, що пов'язані з алгоритмами творення «масових сенсів», особливим типом когнітивної та культурної рефлексії, що ефективно вкладалися у формат іконічно-конвенційних механізмів сприймання та їхнього номінування: «... емблема загалом, як і її складники можуть розглядатись як різноманітні регулювальні механізми смислоутворення і збереження культурних сенсів» [1, с. 13].

Ефект «емблеми» насамперед виявляється у тому, що вона створена у відповідності до класичного когнітивного принципу, функціонує за його правилами, що зводять в синергетичну єдність сприймання, його внутрішню самооцінку і їхнє означення, спостереження і його вербальний опис, ректифікацію і аналіз. Універсальна всепроникливість «емблеми», на переконання англійського дослідника Д. Менінга, може бути зрозуміла «лише з точки зору широких культурних задумів» [4, с. 9], через історичний огляд форми, в контексті риторичних звичок наслідування та імітування, «традиційних звичок мислення, письма і читання» [4, с. 10].

Майже всі «сакральні» сенси мають емблематичну конотативність, що втілюється у взаємодоповнювальному візуально-поняттєвому моделюванні відображення і означення ідеї Божої присутності. Класичний (трикомпонентний) варіант емблеми в українській традиції модифікувався у різні іконічно-конвенційні комбінації всередині текстових структур, а часом позначає зв'язки між текстом та конкретним іконообразом. Власне про це свідчить використання різних термінологічних прикладкових сполучень – «емблематичні елементи», «емблематичний стиль» (Д.Чижевський щодо творчості Г.Сковороди), «емблематична поезія», «емблематичні вірші» (Л.Ушкалов), А.Макаров стверджує про народження в 17 ст. «грандіозної ідеї емблематичного осягнення світу» [3, с. 92], що спровокувало появу «емблематичної мови», а О.Михайлов пі-

дкреслює нуртування у бароковій поезії «емблематичної стихії», що означає «стихію інтенсивної наочності як скерованості думки» [5, с. 374], а Г. Сковорода, на думку Д. Чижевського, належить до «найяскравіших представників емблематичного стилю в містичній літературі нового часу» [11, с. 114]. Зрештою, емблематична «методологія» була засобом вивчення «наочного значення емблематики для інших літературних гатунків» [10, с. 367], зокрема, для проповіді або драми.

Функціональність емблематичного моделювання виявляється й у конструюванні богородичних сенсів. Їх описує Дмитро Чижевський, характеризуючи українську емблематичну поезію. Особливо виразно вони проглядаються у «Розмишлянні о муці Христа» Іоанікія Вовковича [10, с. 368], різдвяній драмі, «Комедії на Успеніє Богородиці» Дмитра Туптала [10, с. 369], у «Воскресенні мертвих» Г. Кониського [10, с. 373], окремих текстах Г. Сковороди, зокрема, поезії «САРМЕН (Мелодія)», діалозі «Разговор, называемый Алфавит, или Букварь Мира». Леонід Ушкалов розширює цей перелік, згадуючи «Крест Христа Спасителя и каждого человекa» Петра Могили, «Огородок Маріи Богородиці» Антонія Радивиловського, «Осм блаженства евангелскія» Іоана Максимовича.

Доречним видається обґрунтування популярності емблематизування богородичних сенсів у зв'язку з ефективністю іконічно-вербальної взаємодоповнювальності для когнітивних акцій та метафізичних узагальнень. Такі акценти робив Д. Наливайко: «посилений інтерес літератури бароко до емблематики витікає із властивого їй прагнення до наочності, причому не тільки до наочності візуальної, а й тієї, що призначалася для внутрішнього, “духовного зору”» [6, с. 11].

Універсальна сполучуваність малюнку та тексту в емблемах творить міжчуттєві асоціативні зв'язки, синестезію, тобто є системною ознакою наближення до щоденних пізнавальних процесів і є формою для цілісного відображення сенсів у знайомих іконічно-конвенційних контурах. Емблематична конструкція формує особливий тип художнього сприймання через семіотичні взаємовпливи та синтез. Таким чином, вона створює сприятливі умови для наочної деталізації сакральних сенсів.

Драма Д.Туптала «Комедія на Успеніє Богородиці» завершується сценою акцентування на різних предметах, що відображають символічні деталізування емблемати Богородиці. Дмитро Чижевський констатує їхні значеннєві еквіваленти: «митра, бо Богородиця є символічно Церква; «вѣнец с зелія от дѣвиц» – Богородиці, яко (символічному) раю; котва (якір. – О.С), бо символом Богородиці є корабель; крила; серце; ключ, бо символом Богородиці є ворота; свіча, бо Богородиця є кіот; щит, бо Богородиця є «Столп, тысящми щитов украшенный»; лілея; пірнач; прапор, шолом, труба, меч» [10, с. 370]. Значення кожного з цих символічних атрибутів розкривається в окремому вірші, які узагальнено формують панорамну мозаїку Богородичного сенсу.

Не менш виразні зосередження на іконічно-конвенційних моделях репрезентування богородичних сенсів спостерігаємо й у Григорія Сковороди. Поезію «CARMEN (Мелодія)» Григорій Савович розпочинає з невеликого коментаря, у якому вказує, що текст – це поетична мелодія, нав'яна образом «зачатія Пречистыя Богоматери, имущія под ногами круг міра, умалюющуюся луну и змія с яблоком своим. Сей образ стоит в Богословской школѣ в Харьковѣ. Выображенна сія Мелодія 1760-го года, как был я учителем пѣитическія школы» [7, с. 79]. Отож, текст є розгорнутим коментарем-реакцією на споглядання конкретного іконообразу, що спонукає до вербального доповнення та увиразнення візуального сенсу. Григорій Сковорода не вдається до трактувань особливостей іконічного увиразнення центральної фігури – Богородиці, її тілесної постави та особливостей художньої композиції зображення, залишаючи ці константи для мальованого образу, його насамперед цікавить таємний зміст, емблематична мова («язык особый») [7, с.576], символічний зміст декоративних деталей.

Текст поезії побудовано у формі екзегетичного прояснення сигніфікаційних підтекстів предметів, що є на полотні: «яблоко, змій, мір, луна под ея ногами» [7, с. 79]. Очевидно, що вони опираються на фрагмент з «Апокаліпсису», а текст Біблії є умовним загальним конвенційним полем для узгодження текстових значень та іконообразу, його прихованих сенсів, що дозволяє сформулювати узагальнення про зміст композиції – потребу боротьби зі гріховним світом, перемогу над тілесними спокусами, духовне вдосконалення. Саме згадані у тексті символічні образи, зображені на полотні, дозволяють визначити іконографічний тип Богородиці, що нав'яв автору чудесну поетичну мелодію. «Яблоко», «змій», «мір», «луна под ея ногами» - це ті зображальні атрибути, що використовувалися в українському іконописі для творення образу Богородиці Переможниці. Андрій Дем'ячук про цю композицію пише: «В Україні до Богородиці Переможниці відносять образ Богоматері, зображеної у весь зріст, яка стоїть на ріжку місяця... У Католицькій Церкві поширений образ «Богородиця Імакулата» («Непорочне Зачаття»). Цей образ представляє Діву Марію, котра Своєю стопою розчавлює голову змія, з паші якого викотилося яблуко (символ первородного гріха)» [2, с. 91].

Ця ж емблематична модель у дещо модифікованому та розширеному композиційному компонуванні завершує розділ «Алфавіту» - «Нѣсколько Символов, сирѣчь Гадательных, или Таинственных, Образов, из Языческой Богословіи»:

«На взаимном мѣстѣ Образ Пречистыя Матери Его. Вѣнец Ея от Звѣзд. Под ногами Луна, система Міра и Змій, держащій во устах яблоко. Но в руках Ея цвѣт Лилія, а в сердцѣ сіяніе СВЯТАГО ДУХА. Задумчив и цѣломудренный взор.

Вверху надписано:

“Сотвори мнѣ величіе, СИЛЬНЫЙ”.

Внизу: “Радуйся, честнаго таинства Двери.

Радуйся, премудрых превосходящая разум.

Радуйся, вѣрных озаряющая Смыслы”» [7, с. 694].

Тут спостерігаємо творення класичної емблематичної структури, більш виразну та чітку іконічно-конвенційну взаємодоповнювальність – виокремлення назви композиції, малюнка з детальним описом («На взаимном мѣстѣ Образ Пречистыя Матери Его. Вѣнец Ея от Звѣзд. Под ногами Луна, система Міра и Змій, держащій во устах яблоко. Но в руках Ея цвѣт Лиліа, а в сердцѣ сіяніе СВЯТАГО ДУХА. Задумчив и цѣломудренный взор) та епіграми-підпису (*inscriptio, pictura, subscriptio*). Прикметно, що вона завершує і узагальнює багатоконпонентну картину емблематичних інтерпретацій, що роблять протагоністи діалогу у світлиці Григорія, яка густо обставлена новими емблематичними малюнками. Шістнадцять малюнків, що вплетені у текст, є модифікованими запозичення з кількох емблематичних книг – компілятивного амстердамського видання 1705 р. «*Symbola et emblemata selecta*», збірника Данієля де ля Фея «*Devises et emblemes anciennes et modernes*», Гайнріха Енгельграве “*Lux evangelica...*”. Загальна тональність діалогу відображає улюблену манеру символічного трактування «світу», для розуміння якого особливо важливим є розкодування символічних сенсів Святого Письма та сакральних християнських іконообразів.

Структурально увесь фрагмент – відтворена вербально емблематична конструкція, з деталізованим акцентуванням на домінуючих зорообразних маркерах. Григорій Савович звертається до популярної іконізації та зводить у єдиному емблематичному комбінуванні знаки, що дозволяють виразити ідею самопізнання у дзеркалі християнського семіозису, антропології, з конотаціями християнської герменевтики, латентно пов’язуючи самоосмислення, естетику та іконографію.

Комбінаційне сполучення «сердечное око», «серце» відсилає до одного з центральних наочних образів західнохристиянської іконографії, що має широке застосування і стало елементом особливого культу та зображень Чудотворної ікони серця Христового та Богородиці, а також «хатніх ікон» «Христос – палаюче серце», «Богородиця – палаюче серце», відтак до його трактувань та тлумачень у екзегетичній та патристичній традиціях.

Загалом, про те, що теологія серця «посідає в Сковороди неабияке місце, – зазначає Л. Ушкалов, – красномовно засвідчує статистика. Принаймні слово серце Сковорода вживає 1146 разів, прикметник сердечний – 106 разів» [9, с. 82-83]. «Серце» Григорій Савович трактує полісемантично і, як і будь-який символ, наділяє його різними конотаціями, тобто використовує як семіотичну універсалью, що позначає складну субстанційну взаємоперехідну семантичну групу, яка сигніфікує процес

контактування у межах «трикутника» людина-світ-Бог. Дмитро Чижевський розглядає такі варіанти і визначає їхні значення. Зокрема, глибину психічного життя «він зве «серцем» [11, с. 224], «серце» є корінь усього життя людини, вища сила, що стоїть поза межами й душі, й духа, – шлях до «дійсної людини» веде через «переображення душі в духа, а духа – в серце» [11, с. 225], «воно є безодня, глибинь, основа людського буття» [11, с. 225], «серце є божественне в людині».

Знаменно, що з-посеред 16 емблематичних композицій у тексті цього розділу «Алфавіту» саме емблематична конструкція з образом Пречистої матері Христа є завершальною, тож домінуючою для узагальнень про ефекти самопізнання, істинне щастя, «сердечне веселіє». Ця емблематична композиція є всеохопливим та всеосяжним втіленням усіх попередніх роздумів, що по-особливому розкриває потенціал богородичного сенсу для Григорія Сковороди.

Прагнення пояснити складні, часто не окреслені вербально, а резоновані лише емоційно відчуття штовхало давніх авторів до створення особливих структур, де активно взаємодіють візуальні та абстрактні смислові констеляти. Емоційні переживання кодувались у вервиці художніх «перенесень», виражаючи їх опосередковано. Леонід Ушкалов слушно відзначає: «українські барокові автори, услід за Арістотелем, раз по раз покликалися на максимум сенсуалізму» [8, с. 91]. У такому форматі концентрувався давній когнітивний закон – усі раціональні узагальнення є плодом первинного чуттєвого реагування та сприймання, а створений Богом світ пізнається у плині чуттєвих образів, для конкретизування сенсів якого Богородичний іконообраз має всепроникне та непроминальне значення.

Література

1. Григорьева Е. Эмблема: Очерки по теории и прагматике регулярных механизмов культуры. Москва: Водолей Publishers, 2005. 232 с.
2. Дем'янчук А. Богородиця в українському іконному малярстві (XI–XIX століття). основні іконографічні типи // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв: зб. наук. праць, № 3. Харків: ХДАДМ, с. 85-95.
3. Макаров А. Світло українського бароко. Київ: Мистецтво, 1994. 288с.
4. Manning J. The Emblem. London: Reaktion Books, 2002. 400 p.
5. Михайлов А. Поэтика барокко: завершение риторической эпохи // Историческая поэтика. Литературные эпохи и типы художественного сознания. Москва: Наследие, 1994. С.326-391.
6. Наливайко Д. Українські поетики й риторики епохи бароко: типологія літературно-критичного мислення та художня практика // Наук. зап. НАУКМА: Філологічні науки. 2001. Т. 48. С. 3-18.
7. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. Харків-Едмонтон-Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. 1400 с.

8. Ушкалов Л.В. З історії української літератури XVII – XVIII століть. Харків: Акта, 1999. 216 с.
9. Ушкалов Л.В. Творчість Григорія Сковороди крізь призму статистики // Ушкалов Л.В. Сковорода та інші: Причинки до історії української літератури. Київ: Факт, 2007. С.74-83.
10. Чижевський Д. Український літературний барок: нариси / підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. Харків: Акта, 2003. 460 с.
11. Чижевський Д. Філософія Г.С.Сковороди / підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова. Харків: Акта, 2003. 432 с.

EMBLEMATISM OF THE VIRGIN MARY MEANINGS OF THE UKRAINIAN BAROQUE

O. M. Soletskyi

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University;
76000, Ivano-Frankivsk, Shevchenka St., 57;
e-mail: soletskij12@ukr.net

***Aim.** The paper deals with the study of the emblematic forms expression of the Virgin Mary meanings in the literature of the Ukrainian baroque. The author focuses on the definition and description of emblematic arrangements, their structures, semiotic signs. The purpose of the paper is to identify the functionality and structural integrity of iconic-conventional schemes in working out the sacred meanings of the Virgin Mary. **Methods.** The study employs a systemic approach with genetic, hermeneutic and semiotic methods. The author draws on the scientific philosophy of semiotics and hermeneutics and employs the cognitive theory of literature (cognitive poetics). This is due to the distinctive nature of the study, its subject of inquiry and scope of research. **Results.** The paper reviews the emblematic meaning models that figure prominently in the mythological experience arrangement, and since the sixteenth century have been “legitimated” by literature, altered into a popular form that denotes a specific type of artistic iconic-conventional modelling with a specific structure, its individual modifications, a register of themes, symbols, images, which, in general, has the features of a particular genre and, at the same time, denotes a special way of metaphysical expression. The functionality of emblematic modelling is also manifested in the theological meanings making. **Originality.** The paper summarizes the findings of many scholars who have studied the phenomena of emblematic modelling of the Virgin Mary meanings, specifies their forms, individual artistic representations. **Practical significance.** The paper provides a basis for further studies on meaning modelling processes as well as iconic-conventional syncretism of representation of the Virgin Mary subject-matter. The findings can underpin coursework and graduation theses.*

***Keywords:** emblem, iconic, conventional, sense-bearing modelling, the Virgin Mary, baroque.*